૪. જેલમાં ખિસકોલી

કાકાસાહેબ કાલેલકર

૧ ડિસેમ્બર, ૧૮૮૫ના રોજ સતારામાં તેમનો જન્મ થયો હતો. પુણેની ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાંથી ફિલોસોફી વિષય સાથે બી.એ. થઈ, બેંગ્લોરમાં આચાર્ય તરીકે જોડાયા. 'રાષ્ટ્રભાષા સમિતિ'ના સભ્યપદે રહી હિંદી ભાષાનું રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ પ્રચારકાર્ય કર્યું હતું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વીસમા અધિવેશનના પ્રમુખ હતાં. કાકાસાહેબે હિમાલયનો પગપાળા પ્રવાસ કર્યો હતો. તેમણે પ્રવાસવર્ણનના ઉત્તમ પુસ્તકો આપ્યા છે. જેવા કે, 'હિમાલયનો પ્રવાસ', 'રખડવાનો આનંદ', 'ઉગમણો દેશ' વગેરે. ચિંતનાત્મક તથા પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે તેમણે નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. ૧૯૬૪માં તેમને પદ્મવિભૂષણનો ખિતાબ મળ્યો હતો. ગાંધીજીએ તેમને 'સવાઈ ગુજરાતી'નું બિરુદ આપ્યું હતું. તેમનું અવસાન ૨૦ ઑગસ્ટ, ૧૯૮૧ના થયું હતું.

સૂર કૃતિનો

પ્રસ્તુત પાઠમાં માતૃત્વનું મંગળ ચિત્ર ખૂબ જ કોમળતાથી અંકાયું છે. લેખક જ્યારે જેલમાં હતાં ત્યારે તેમને પ્રાણીજીવનનો એક મર્મસ્પર્શી અનુભવ થયો હતો. તે અનુભવને લેખકે ખૂબજ સરળ શબ્દોમાં અને વાચકના દિલને સ્પર્શી જાય તેવી હળવી શૈલીમાં વર્ણવ્યો છે. એક ખિસકોલી અને તેના બચ્ચાંનો પ્રેમ લેખક વર્ણવે છે ત્યારે તેની સાથે પોતાના દિલમાં મૂંગા જીવો માટે રહેલો પ્રેમ પણ અનાયાસે જ વ્યક્ત થઈ જાય છે. તે ખરેખર આપણા દિલ સુધી પહોંચી આપણને પણ સીધી અસર કરે છે અને એક ખિસકોલી જેવડા નાના પ્રાણી વિશે વધુને વધુ જાણવાની આપણામાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે છે.

એક દિવસ શામળભાઈ ખિસકોલીનું એક નાનકડું બચ્ચું કેદીની ટોપીમાં મારી પાસે લઈ આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા : 'એક કાગડો આને લઈ જતો હતો. અમે બે જણાએ ચાલાકી કરી એને બચાવ્યું છે. હવે એનું શું કરીએ ?' મને કૉલેજના દિવસો યાદ આવ્યા. એક ચીંથરાની દિવેટ બનાવી દૂધમાં બોળી એ બચ્ચાને ચૂસવાને આપી, પણ એ ગભરાયેલું બચ્ચું કેમે કર્યું દૂધ ચૂસે જ નહિ. રોટલો આપ્યો, ખીચડી આપી, ભાત આપ્યો, પણ પેલું બચ્ચું તો એમાંથી કશાને અડે જ નહિ. આખરે મારા નાહવાના ડબામાં એક લૂગડું પાથરી તેમાં એને બેસાડી દીધું ને અમે સૂઈ ગયા. બીજે દિવસે તો એણે ચીસો પાડી-પાડીને આખું વાતાવરણ કરૂણ કરી મૂક્યું. શામળભાઈ બિચારા વ્યાકુળ થઈ ગયા.

બચ્ચાનું શું કરવું એ કોઈને સૂઝે નહિ. દરેક જણ આવીને બચ્ચાને હાથમાં લે. બિચારું બચ્ચું જાન બચાવવા ખાતર હાથમાંથી કૂદી પડે. થાકી જાય, પેશાબ કરે અને ફરી દોડે. એક વખત તો ઠાકોરસાહેબના ઓરડામાં બળતણ પડ્યું હતું તેમાં જઈને ભરાઈ બેઠું. મુશ્કેલીથી અમે તેને બહાર કાઢ્યું. કાગડા અને બિલાડી બંનેનાં મોંથી એનું રક્ષણ કરવું એ સહેલી વાત નહોતી. બીજો દિવસ પણ પૂરો થવા આવ્યો.

બે દિવસ થયા. બિચારાને કડાકા હતા. ભૂખે મરતું એને તે કેમ બચાવાય અને કાગડા-બિલાડીનાં મોંથી પણ એને કેમ બચાવાય એ અમને બેવડી ચિંતા થઈ પડી હતી. અંતે બપોરના ચાર વાગ્યે મેં જોયું કે ખિસકોલી ઝાડે-ઝાડે ને ઓરડીએ-ઓરડીએ વ્યાકુળ થઈને ફરે છે. એ જ આ બચ્ચાની મા હોવી જોઈએ. જે ઓરડામાં મેં ડબો રાખ્યો હતો એ ઓરડી તરફ એ જાય એટલા માટે મેં એને એક-બે ઠેકાણેથી હાંકી. કઈ ભાષામાં હું એને સમજાવું કે તારું બચ્ચું મારી ઓરડીમાં છે ને એની સલામતી ખાતર જ એને અંદર રાખ્યું છે. બિચારી માને થયું હશે કે દુખિયારી હું બચ્ચાની શોધમાં રખડું છું, ત્યાં આ જમદૂત મારી કેડે પડ્યો છે, જંપવા પણ નથી દેતો. આખરે ઠાકોરસાહેબ, શામળભાઈ, એક-બે પોલીસો, ઠાકોરસાહેબનો કેદી-રસોઈયો અને સૌએ મળીને એક કાઉન્સિલ બેસાડી અને હામ ભીડી એક યોજના ઘડી કાઢી.

ક્રિકેટની રમતમાં જેમ ઠેકઠેકાણે ક્ષેત્રપાલો ઊભા રહે છે તેમ બધા દૂરદૂર ઊભા રહ્યાં. મેં બચ્ચાવાળો ડબો ઓરડીમાંથી બહાર આણ્યો અને જે ઝાડ ઉપર પેલી મા ખિસકોલી ફરતી હતી, તેની નીચે આડો મૂકી દીધો. બે-ત્રણ કાગડાઓએ આ જોયું. પછી કંઈ એ મહાશયો ત્યાંથી ખસે ? લોભી આંખે તેઓ એકીટસે જોવા લાગ્યા. પણ અમારા ક્ષેત્રપાલો પૂરેપૂરા સાવધાન હતા. બચ્ચું ડબામાંથી બહાર નીકળ્યું અને એણે કિલકિલ કરી કારમી ચીસ પાડી. મારું ધ્યાન આ ખિસકોલી તરફ હતું. તે વખતની એની મુદ્રા જોવા જેવી હતી. એનો જીવ કાન અને આંખમાં આવી રહ્યો હતો. બચ્ચાનું દર્શન થયું. એટલે બાકીની બધી સૃષ્ટિ એને માટે શૂન્ય થઈ ગઈ. ખિસકોલીની દોટથી એ ઉપરથી દોડતી નીચે આવી. સ્ટેશન નજીક આવતાં રેલગાડી જેમ સિસોટી વગાડે તેમ અવાજ કરતાં એ આવી. બચ્ચું પણ મા તરફ દોડ્યું. બંનેનો ભેટો થયો. તરત જ મા ચોમેર નજર નાખવા લાગી. અમારે એ માને બીક ન લાગે એટલા દૂર, પણ કાગડા ફાવી ન શકે એટલા નજીક ઊભા રહેવું જરૂરી હતું.

હવે એક ભારે દશ્ય જોવાનું મળ્યું. માને થતું હતું કે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વગર આ બચ્ચાને માળામાં લઈ જાઉં તો જગ જીતી. બચ્ચાને એનો ખ્યાલ ક્યાંથી આવે ? તે તો બે દિવસનું ભૂખ્યું હતું. માને જોઈ કે તરત જ તેને ધાવવાને દોડ્યું. મા એને મોઢામાં પકડીને ઊંચકવા જાય અને બચ્ચું તેમાંથી છટકી ધાવવા જાય : મિનિટ-દોઢ મિનિટ સુધી આ છોડ-વળગ ચાલી. આખરે બચ્ચાનો વિજય થયો. માએ જોઈ લીધું કે બચ્ચું સમજે એમ નથી. એટલે જીવને જોખમે તે ત્યાં જ થોભી ગઈ. બચ્ચાને ધાવવા દીધું. ભૂખ્યા સિપાઈઓ રણાંગણ પર શિરને સાટે પણ ભોજન કરે છે એના જેવો આ પ્રસંગ હતો. બચ્ચાની ભૂખ જરા ભાંગી એટલે માએ દઢતાથી બચ્ચાને એના પેટની ચામડી વતી ઝાલ્યું. બચ્ચાએ તરત જ પોતાના ચારે પગ અને પૂંછડી માને ગળે વીંટાળી દીધાં. માના ગળાની આસપાસ આ એના હૃદયનું ધન અમૂલ્ય હારની પેઠે વીંટળાઈ રહ્યું. તેને સાચવી માથું ઊંચું કરીને મા આંગણું વટાવી ઓટલા પર આવી. અમે ફૂંડાળું નાનું કર્યું. ઓટલાની કોર આગળ જ્યાં દીવાલનો ખૂણો બહાર આવ્યો હતો તેની ધાર ઉપરથી ખિસકોલી ડગુમગુ કરતી ચડવા લાગી. શી એની સંભાળ ! શી એની એકાગ્રતા ! ઉપર લગભગ છાજ સુધી પહોંચી ગઈ.

ત્યાંથી કૂદકો મારીને જ લાકડાના પીઢિયા સુધી પહોંચાય એમ હતું. કૂદકો મારશે કે નહિ ? કૂદકો મારવાની હિંમત કરી મા આખા શરીરનો સંકોચ કરે, પણ કૂદતાં પહેલાં જ હિંમત હારી જાય : નિરાશ થઈ નિસાસો મૂકે. ફરી બીજી રીતે પ્રયત્ન કરે. દસેક વાર તો જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ ને ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ ગઈ હશે. ઉપરથી પડી જાય તો બચ્ચું જીવતું ન રહે. જેટલા-જેટલા નિષ્ફળ પ્રયત્ન થાય તેટલી શક્તિ ઓછી થાય અને

પ્રયત્ન સફળ થવાની આશા પણ ઓછી થાય. બિચારીએ એકવાર હતાશ થઈને ચીસ પાડી. ક્યો ભક્ત આથી વધારે વ્યાકુળ પ્રાર્થના કરી શકે ? અમે આટલા જણ આસપાસ ઊભા હતા. પણ એની શી સેવા કરીએ ? માણસ જાતે આજ સુધીમાં ક્યાં ખિસકોલીનો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો છે કે આજે એ તમને પાસે આવવા દે ?

મને એક વિચાર સૂઝ્યો. દોડતો જઈને હું મારો ખેસ લઈ આવ્યો. બે છેડા મારા હાથમાં ને બે શામળભાઈના હાથમાં એમ કરી જમીનથી એક-બે હાથ ઊંચે અમે ખેસ પહોળો કરી પકડી રાખ્યો. ઉદ્દેશ એ કે ખિસકોલી કે એનું બચ્ચું પડે તો તેમનો છૂંદો ન થઈ જાય. આખરે ઈશ્વરે ખિસકોલીની ધા સાંભળી. એના શરીરમાં અસાધારણ બળ આવ્યું. શ્વાસ રોકી એણે વિશ્વાસપૂર્વક એક કૂદકો માર્યો અને એક પળમાં તે મુકામે પહોંચી ગઈ : બે છાપરાંની સાંધમાં મોભનાં નળિયાં નીચે ખિસકોલીનું નિવાસસ્થાન હતું.

તે રાતે મા અને બચ્ચાએ કેવી મીઠી ઊંઘ લીધી હશે ! સાચે જ માને થયું હશે કે જગ જીતી. ત્યાર પછી કેટલાય દિવસ એ માને અને બે બચ્ચાને અમે જોતા અને ઓળખતા.

અધ્યાપન સંકેત

પ્રસ્તુત પાઠનું અધ્યાપન કરાવવાની શરૂઆત કરતાં પહેલા લેખક કાકાસાહેબ કાલેલકર વિશે સંક્ષિપ્તમાં જરૂરી માહિતી આપવી. નાનાં-મોટાં પાળેલાં જંગલી પ્રાણીઓ વિશે તેમની બોલી, રહેઠાણ, ખોરાક, વિશિષ્ટતા, બચ્ચાં વગેરે વિશે પૂર્વજ્ઞાનને આધારે ચર્ચા કરવી. પાઠનું પ્રકટવાંચન દરેક વિદ્યાર્થીઓ પાસે ક્રમિક રીતે કરાવવું. તે દરમ્યાન લઘુપ્રશ્નો પૂછી વિદ્યાર્થીઓને સક્રિય રાખવા આવશ્યક જણાય ત્યાં વિસ્તૃત માહિતી આપવી. ખિસકોલી વિશે વધારે ને વધારે માહિતી મેળવવા પ્રવૃત્ત કરવા. મૂંગાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રેમ પ્રગટાવવાનો આડકતરો - પરોક્ષ પ્રયત્ન કરવો. જીવદયા માટે પ્રેરણા પૂરી પાડવી.

સ્વાધ્યાય

સ. ૧. નીચેના શબ્દો માટે પાઠમાં વપરાયેલા શબ્દો લખો :

(૧) બંદીવાન (૨) કપડું (૩) દુનિયા (૪) સાવધાન

(૫) વાટ (૬) ઉપવાસ (૭) બેચેન (૮) ફળિયું

સ. ૨. રૂઢિપ્રયોગ અને અર્થને યોગ્ય રીતે જોડો :

વિભાગ 'અ'	વિભાગ 'બ'
(૧) કડાકા હોવા	(અ) હિંમત બતાવવી
(૨) કેડે પડવું	(આ) એકનજરે જોવું
(૩) હામ ભીડવી	(ઇ) ઝીણી છીણ થઈ જવી
(૪) ધા સાંભળવી	(ઈ) ઉપવાસ થઈ જવા
(૫) છૂંદો થઈ જવો	(ઉ) પાછળ પડવું
(૬) એકીટસે જોવું	(ઊ) મદદ માટેનો અવાજ સાંભળવો

સ. ૩. શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ આપો :

(૧) પગથી માથા સુધી (૨) આવક તથા ખર્ચનો અંદાજ

(૩) યુદ્ધનું મેદાન (૪) ખભે નાંખવાનું વસ્ત્ર

(૫) ક્રિકેટની રમતમાંનો ફિલ્ડર (૬) કેદીઓને રાખવામાં આવતી જગ્યા

(૭) છાપરાંના ટેકારૂપ રખાતું મુખ્ય આડું લાકડું (૮) શારીરિક શ્રમ કરીને જીવનાર

સ. ૪. અક્ષરો ઉલટાવવાથી બનતો નવો શબ્દ લખીને તેનો અર્થ પણ લખો :

દા.ત. : યાદ-દયા, દયા - મહેરબાની, કૃપા.

(૧) હામ (૨) ડબો (૩) જગ (૪) જરા

સ. ૫. 'વાતાવરણ' શબ્દના અક્ષરોનો ઉપયોગ કરીને વધુમાં વધુ શબ્દો બનાવો. (ઓછામાં ઓછા ૧૦)

સ. ૬. પાઠના આધારે ખાલી જગ્યા પૂરો :

(૧) એક _____ દિવેટ બનાવી દૂધમાં બોળી એ બચ્ચાને ચૂસવાને આપી.

(૨) શામળભાઈ બિચારા _____ થઈ ગયા.

(૩) ક્રિકેટની રમતમાં જેમ ઠેકઠેકાણે _____ ઊભા રહે છે તેમ બધા દૂરદૂર ઊભા રહ્યાં.

(૪) આખરે _____ ખિસકોલીની ધા સાંભળી.

(૫) નિરાશ થઈ _____ મૂકે.

(૬) મને _____ દિવસો યાદ આવ્યા.

(૭) મારું ધ્યાન આ _____ તરફ હતું.

સ. ૭. **નીચેનાં વાક્યોને ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવો :**

(૧) બીજે દિવસે તો એણે ચીસો પાડી-પાડીને આખું વાતાવરણ કરૂણ કરી મૂક્યું.

(૨) ગભરાયેલું બચ્ચું કેમે કર્યું દૂધ ચૂસે જ નહિ.

(૩) એક કાગડો ખિસકોલીના બચ્ચાને લઈ જતો હતો.

(૪) કેદીની ટોપીમાં નાનકડું ખિસકોલીનું બચ્ચું લાવવામાં આવ્યું.

(૫) શામળભાઈ બિચારા વ્યાકુળ થઈ ગયા.

સ. ૮. **યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી વાક્ય ફરીથી લખો :**

(૧) ખિસકોલીના બચ્ચાને_____.

(અ) કાગડા બિલાડીથી બચાવવું જરૂરી હતું (આ) બચ્ચાંની માથી બચાવવું જરૂરી હતું

(ઇ) જેલના કેદી અને પોલીસોથી બચાવવું જરૂરી હતું

(૨) ખિસકોલીના બચ્ચાને દૂધ_____.

(અ) બાટલીથી પીવડાવતા હતાં (આ) ચમચીથી પીવડાવતા હતાં

(ઇ) ચીંથરાની દિવેટ બનાવી પીવડાવતા હતાં

(૩) બચ્ચું અહીંતહીં ચીસો પાડી ભાગતું હતું. કારણ કે_____.

(અ) તેને માટે જેલ અને ત્યાંના કેદીઓ અજાણ્યા હતાં (આ) તે તેની માને શોધતું હતું

(ઇ) તે ભૂખ્યું હતું અને તેને છૂપાઈ જવું હતું

(૪) બચ્ચું માની પાસે જતાં જ_____.

(અ) મા ને ભેટી પડ્યું (આ) ભૂખ્યું હોવાથી ધાવવા લાગ્યું

(ઇ) મા કહે તેમ કરવા તૈયાર થઈ ગયું

સ. ૯. **ઓળખો :**

(૧) ખિસકોલીનું બચ્ચું લેખક પાસે લાવનાર - (૨) ઝાડે-ઝાડે વ્યાકુળ થઈને ફરનાર -

(૩) મિનિટ-દોઢ મિનિટની છોડ-વળગમાં જીતી જનાર - (૪) બચ્ચાંવાળા ડબ્બાને જોઈ જનાર -

(૫) બચ્ચાને ચીંથરાની દિવેટ દૂધમાં બોળી ચૂસવા આપનાર -

સ. ૧૦. **ખિસકોલીનું બચ્ચું અને તેની માતાનું મિલન તમારા શબ્દોમાં લખો.**

સંભાષણ ★ ઘાયલ અવસ્થામાં કોઈ પશુ-પક્ષી તમને મળે તો તમે તેની જે-જે કાળજી લેશો તેની વર્ગમાં સામૂહિક ચર્ચા કરો.

પ્રકલ્પ ★ વાંદરી અને માદા કાંગારું તેના બચ્ચાંની શી શી અને કેવી રીતે સંભાળ રાખે છે તેની સંપૂર્ણ માહિતી ઇન્ટરનેટ પરથી મેળવીને એક સરસ મજાનો પ્રકલ્પ તૈયાર કરો.

ભાષિક સમજ

★ **યોગ્ય વિરામચિહ્ન મૂકી વાક્ય ફરીથી લખો :**

(૧) શી એની સંભાળ શી એની એકાગ્રતા

(૨) હવે એનું શું કરીએ

(૩) બચ્ચાનું દર્શન થયું એટલે બાકીની બધી સૃષ્ટિ એને માટે શૂન્ય થઈ ગઈ

(૪) આખરે ઠાકોરસાહેબ શામળભાઈ એક-બે પોલીસો ઠાકોર-સાહેબનો કેદી-રસોઈયો અને સૌએ મળી એક કાઉન્સિલ બેસાડી અને હામ ભીડી એક યોજના ઘડી કાઢી

★ **નમૂના પ્રમાણે કરો : દા.ત. :** નાહવું - નાહવાનું + ડબ્બો = નાહવાનો ડબ્બો.

(૧) બેસવું - બાંકડો (૨) વાંચવું - ચોપડી

(૩) ધોવું - કપડાં (૪) પહેરવું - ખમીસ

★ **રેખાંકિત શબ્દને ધ્યાનમાં રાખી વાક્યને પ્રશ્નાર્થ બનાવો.**

(૧) શામળભાઈએ <u>ચીંથરાની</u> દિવેટ બનાવી. (૨) બચ્ચું <u>બે</u> દિવસથી ભૂખ્યું હતું.

(૩) <u>ખિસકોલીએ</u> બચ્ચા સાથે કૂદકો માર્યો.

હું વાંચું ..... તમે પણ વાંચો.

ખિસકોલી

રામ બાંધે સાગરને સેતુ ખિસકોલી
જાણે લંકાનો કો પ્રલયકેતુ ખિસકોલી
કપિ પર્વત ઉપાડી લાવે કાંધે ખિસકોલી
કપિ સેતુ દિવસપાત બાંધે ખિસકોલી
એક નાની-શી આમતેમ કૂદે ખિસકોલી
કાંઠો સિન્ધુનો આખો દિ ખૂંદે ખિસકોલી
જરા વેળુમાં જઈ એ આળોટી ખિસકોલી
જઈ ખંખેરી સેતુએ રજોટી ખિસકોલી

સહુ વાનર ને રીંછ હસે જોઈ ખિસકોલી
ઘણો દરિયો પૂરવાની વાલામોઈ ખિસકોલી
જોઈ ગમ્મત ત્યાં રામ આવી જુએ ખિસકોલી
આંખે હરખનું આંસુ એક લુએ ખિસકોલી
મારો સૌથી નાનેરો સૈનિક તું ખિસકોલી
હવે પામીશ સીતાને ખચિત હું ખિસકોલી
એમ કહીને પસવારી હાથ મીઠે ખિસકોલી
પામી પટ્ટા તે દા'ડાથી પીઠે ખિસકોલી

- ઉમાશંકર જોશી

મૂંગાં પ્રાણીની વેદના સમજવી એ જ સાચી માનવતા-સંવેદનશીલતા.

8HM81G

સંધિ - (૨)

વિજાતીય સ્વરસંધિ - મહત્ત્વની સ્વરસંધિ નીચે મુજબ છે.

(૧) અ + આ = આ કે આ + અ = આ

(૧) વિવેક + આનંદ = વિવેકાનંદ
(૧) વિદ્યા + અભ્યાસ = વિદ્યાભ્યાસ

(૨) શિવ + આલય = શિવાલય
(૨) ભિક્ષા + અર્થે = ભિક્ષાર્થે

(૨) અ + ઇ = એ કે અ + ઈ = એ

(૧) હર + ઇન્દ્ર = હરેન્દ્ર
(૧) રસ + ઈશ = રસેશ

(૨) નર + ઇન્દ્ર = નરેન્દ્ર
(૨) દિન + ઈશ = દિનેશ

(૩) આ + ઇ = એ કે આ + ઈ = એ

(૧) મહા + ઇચ્છા = મહેચ્છા
(૧) રમા + ઈશ = રમેશ

(૨) મહા + ઇન્દ્ર = મહેન્દ્ર
(૨) મહા + ઈશ = મહેશ

(૪) અ + ઉ = ઓ કે અ + ઊ = ઓ

(૧) સૂર્ય + ઉદય = સૂર્યોદય
(૧) ભાગ્ય + ઊર્મિ = ભાગ્યોર્મિ

(૨) પર + ઉપકાર = પરોપકાર
(૨) આનંદ + ઊર્મિ = આનંદોર્મિ

(૫) આ + ઉ = ઓ કે આ + ઊ = ઓ

(૧) મહા + ઉત્સવ = મહોત્સવ
(૧) ગંગા + ઊર્મિ = ગંગોર્મિ

(૨) મહા + ઉદય = મહોદય
(૨) બ્રહ્મા + ઊર્મિ = બ્રહ્મોર્મિ

(૬) અ + એ = ઐ કે આ + એ = ઐ

(૧) પુત્ર + એષણા = પુત્રૈષણા
(૧) સદા + એવ = સદૈવ

(૨) એક + એકતા = ઐકતા
(૨) તથા + એવ = તથૈવ

(૭) અ + ઓ = ઔ કે આ + ઓ = ઔ

(૧) જલ + ઓઘ = જલૌઘ
(૧) મહા + ઓઘ = મહૌઘ

(૨) અધર + ઓષ્ઠ = અધરૌષ્ઠ
(૨) મહા + ઓજસ્વી = મહૌજસ્વી